

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

SAM Jaarboek
2022

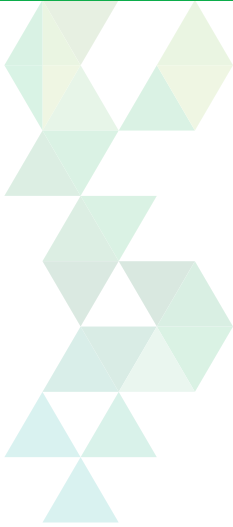

Foto voorzijde: Villa Habraken (foto Funda)

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	4	Cultuurhistorie	31
Wat is er te lezen in dit jaarboek?	6	Fraaier Apeldoorn	32
Terugblik op de		Apeldoornse huisjes	34
Open Monumentendagen	8	Nostalgische blik op Apeldoorn	38
Platform Monumenteigenaren	10	SAM Adoptieproject 2023	42
Beschermd erfgoed	12	SAM Foto van het Jaar 2023	44
Villa Habraken	13	Hoe communiceert SAM met u?	46
Pakhuis Panama	15	Bestuurlijke zaken	48
Centraal Beheergebouw	17	SAM-privacyverklaring	49
Wenumse Watermolen	22	Colofon	50
Windmotoren in Wenum-Wiesel	24		
Niet-beschermde panden			
van cultuurhistorische waarde	26		
Ontwikkeling Veldhuisgebied	29		

VOORWOORD

Bij het schrijven van dit voorwoord gaan mijn gedachten naar de missie van de Stichting Apeldoornse Monumenten (SAM): gebouwd erfgoed in de gemeente Apeldoorn beschermen, herstellen en onder de aandacht brengen van het grote publiek. Wat hebben we bereikt in het afgelopen jaar, met wie hebben we samengewerkt, en wat moet er komend jaar gebeuren?

Bij het beschermen van het gebouwde erfgoed hanteert SAM een 'rode lijst' met topprioriteiten: het Pakhuis Panama, de Wenumse Watermolen en het Centraal Beheergebouw. Drie keer goed nieuws. Het Pakhuis Panama mag, na jaren van voortschrijdend verval en slevende procedures, zo goed als zeker onteigend worden en vervolgens door de gemeente worden verkocht onder voorwaarde van restauratie en herbestemming. Daarmee is de weg vrij om over een paar jaar dit karakteristieke pand in hartje binnenstad te laten stralen op de 'Grote Markthof', een onderdeel van 'Stadspark Apeldoorn'. Wat betreft de Wenumse Watermolen

is de dreigende verkoop aan een projectontwikkelaar (voorlopig) afgewend en heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bepaald dat er in de onmiddellijke omgeving niet bijgebouwd mag worden. En voor het Centraal Beheergebouw van Herman Hertzberger zijn plannen gepresenteerd voor herontwikkeling tot het Hertzberger Park die er veelbelovend uitzien. Daar staat tegenover dat er nog steeds waardevol erfgoed onvoldoende beschermd blijkt en onder de slopershamer verdwijnt, zoals een 19e eeuwse gevel aan het Oranjepark en Villa Kanaalzicht.

In 2023 zal SAM extra inspanningen verrichten om onbeschermd waardevol erfgoed voor sloop te behoeden. Nieuwe prioriteiten dringen zich op, waaronder de herontwikkeling van het Veldhuisgebied tussen kanaal en station Apeldoorn. Voorkomen moet worden dat het monumentale Talensgebouw en de Nettenfabriek wegvallen achter heel hoge hoogbouw. Woontorens kunnen in dit gebied, maar niet overal en ook niet overal even hoog!

Ook voor herstel van erfgoed is er drie keer goed nieuws. Ten eerste de beide metalen windmotoren in Wenum, waarvoor de gemeente Apeldoorn, het Prins Bernhard Cultuurfonds en het Waterschap een doelsubsidie hebben verstrekt. De werkzaamheden zijn gestart en volgens planning is dit project in 2023 klaar. Verder hebben we een 'adoptieproject' onder onze hoede genomen: het herstel van twee Rijksmonumentale bruggen in De Parken. Hiervoor hebben we medewerking van de gemeente, en subsidie van de Rabobank ontvangen. Eigenaren van monumentale panden ondersteunen we bij hun herstelwerkzaamheden via de cursus monumenten-onderhoud, een coproductie van SAM en gemeente Apeldoorn. In 2023 zal er weer een SAM Restauratieprijs worden uitgereikt.

Het monumentale moois van Apeldoorn maakten we zichtbaarder via de Open Monumentendagen (met meer dan 12.000 bezoeken) en een bezoek van de SAM-donateurs aan de bouwwerkzaamheden op Paleis Het Loo. Voor het komende jaar hebben we een fotowedstrijd in petto.

Stichting Apeldoornse Monumenten is een onafhankelijke vrijwilligersorganisatie die haar taken kan vervullen dankzij de financiële steun van onze donateurs. Ik wil onze donateurs langs deze weg hartelijk danken. Ook is er een groot aantal vrijwilligers dat met kennis en inzet bovengenoemde successen mogelijk maakt. Zonder jullie inzet hadden we niet zo veel resultaat kunnen boeken, waarvoor mijn dank. Samenwerking maakt sterk dankzij gemeente Apeldoorn en Erfgoed Platform Apeldoorn met aangesloten instellingen.

Ik wens u allen een succesvol 2023.

Namens het SAM-bestuur,

*Josée Hulshof,
voorzitter*

WAT IS ER TE LEZEN IN DIT JAARBOEK?

Herma van Dorth

Het SAM Jaarboek 2022 biedt zoals ieder jaar een overzicht van SAM-activiteiten. Deze keer hebben we wat extra's toegevoegd, artikelen met meer achtergrond die u vast kunt appreciëren. Een aantal bijdragen werd geschreven door gastschrijvers.

Zoals gebruikelijk beginnen we met de terugblik op de Open Monumentendagen (pagina 8 en 9). U vindt op pagina 10 en 11 een artikel over Platform Monumenteigenaren, met name over de cursus monumentonderhoud.

Graag brengen we u wederom op de hoogte van de laatste stand van 'beschermd erfgoed'. Bijvoorbeeld de zoektocht naar de eigenaar van Pakhuis Panama (pagina 15 en 16) en de stand van zaken rondom het Centraal Beheergebouw (pagina 17 t/m 21), en over het al dan niet verkopen van de Wenumse Watermolen (pagina 22 t/m 23). De gastschrijver van dit laatstgenoemde artikel is de secretaris van Stichting Wenumse Watermolen, Marja Berkhoff.

Projectleider Nico van der Horst brengt ons op de hoogte van één en ander rondom de restauratie van de twee windmotoren in Wenum-Wiesel. Immers, deze windmotoren zijn niet meer in gebruik, maar zijn als industrieel erfgoed wel het behouden waard (pagina 24 t/m 26).

Leendert de Jonge, projectleider gemeentelijke accommodaties vertelt ons meer over 'niet-beschermd panden'. Hij maakt namens SAM gemeente-breed een inventarisatie om vanuit cultuurhistorisch perspectief waardevolle panden zonder enige vorm van bescherming te identificeren en te documenteren (pagina 26 t/m 28).

Misschien heeft u er iets van meegekregen in de media; er zijn nogal wat onduidelijkheden rond de ontwikkeling van het Veldhuisgebied. Bewoner-architect Herman van Essen bericht erover op pagina 29 en 30.

Heeft u weleens iets gehoord over de bijzondere Apeldoornse villa van wereldberoemd architect John Habraken? Lees erover op pagina 13 en 14. Onder de kop 'cultuurhistorie' vallen de volgende interessante zaken te melden. Oud-stedenbouwkundige van gemeente Apeldoorn, Hugo Diddens, neemt ons mee in zijn 'Nostalgische blik op Apeldoorn' van de jaren zeventig en tachtig (pagina 38).

In zijn tweede bijdrage neemt gastschrijver Herman van Essen ons mee naar het einde van de 19e- en begin 20e-eeuw, de tijd dat de fraaie historische villa's in De Parken werden gebouwd. Dikwijls werden deze villa's ontworpen met gebruikmaking van proportieschema's of vaste maatverhoudingen. Aan de hand van historische voorbeelden, waaronder het zogenaamde Apeldoornse huisje, legt de architect de toepassing van de proportieeler uit (pagina 34).

Natuurlijk verdient het boek 'Fraaiere Apeldoorn' van oud-communicatieadviseur-cultuur van gemeente Apeldoorn, Yvonne de Vries een plek in dit jaaroverzicht. Het boek geeft letterlijk een prachtig

beeld over de monumentale kunst in Apeldoorn tussen 1950 en 1975 (pagina 31 t/m 33).

Het artikel over het SAM Adoptieproject is een bijdrage van SAM-vrijwilliger Gertjan Oostenrijk (pagina 42 en 43). Er is gekozen om een project op te pakken dat de moeite van het behoud danwel herstel waard is: het opknappen en herstellen van Rijksmonumentale bruggen bij het Oranjepark.

SAM biedt niet alleen een Adoptieproject in het kader van ons 35-jarig bestaan in 2022, maar we organiseren tevens een fotowedstrijd. Aan SAM Foto van het Jaar 2023 kunt u tot eind juni 2023 deelnemen door uw 'meest fraaie afbeelding van een karakteristiek en/of monumentaal pand in de gemeente Apeldoorn' te downloaden op de website van SAM (pagina 44 en 45).

Geniet van het lezen van ons jaaroverzicht.

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

TERUGBLIK OP DE OPEN MONUMENTENDAGEN

Josée Hulshof

Met veel plezier kijken wij terug op de Open Monumentendagen van 10 en 11 september 2022. Ongetwijfeld hebben velen van u er ook van genoten. Het inspirerende thema 'Duurzaam duurt het langst' maakte een unieke programmering mogelijk. Dat was terug te zien in het hoge aantal van 12.300 bezoekers.

Wenumse Watermolen (foto Rob Voss)

Het programma was er dan ook naar, van de middeleeuwse watermolen in Wenum uit 1313 tot het hypermoderne energieneutrale lesgebouw van de monumentale Koning Willem III Kazerne uit 2020. Alle stadia van de diverse energietransities tussen 1313 en nu kwamen aan de orde van waterkracht via stoomkracht, naar kolengestookt gas, aardgas, elektriciteit, zonnepanelen, warmtepompen en warmte-/koudeopslag in de bodem of in ijsbuffers, terwijl u ook nog kon genieten van de verstilde duurzame natuur in het Deelerwoud.

Deze episodes in de energietransitie werden geïllustreerd op de schaal van individuele woonhuizen, kantoorgebouwen, watermolens, kleinschalige industrie, grote openbare of overheidsgebouwen, en zelfs een hele wijk als Kerschoten.

(foto Rob Voss)

In één weekend een aanschouwelijke ‘cursus’ verduurzaming door de eeuwen heen, mogelijk gemaakt door honderden vrijwilligers. Zij voorzagen bezoekers van informatie; jongeren begeleidden groepen op die locaties waar bezoeken alleen in groepsverband mogelijk waren; huiseigenaren lieten honderden bezoekers per dag toe in hun woonhuis; verhalenvertellers brachten het verleden tot leven met op historische feiten gebaseerde vertellingen; gidsen leidden u rond door Kerschoten of op het Landgoed Deelerwoud; muziekgezelschappen traden op in opengestelde locaties; chauffeurs vervoerden

u in monumentale bussen naar Radio Kootwijk of Deelerwoud of reden u binnen Deelerwoud heen en weer. Een groot ‘dank u’ voor al deze vrijwilligers waarvan er velen donateur van SAM zijn. Als u volgend jaar ook mee wilt doen als vrijwilliger, meld u dan aan op info@apeldoornsemonumenten.nl

Op onze website kunt opnieuw genieten van deze prachtige dagen met een fotoverzameling uit allerlei bronnen, geordend per locatie www.apeldoornsemonumenten.nl/open-monumentendagen (de link onderaan het stuk over 2022). Als u zelf foto’s van de Open Monumentendagen aan deze collectie wilt toevoegen, stuur ze dan op via het e-mailadres info@apeldoornsemonumenten.nl. Het stelt ons in staat om een levendig archief aan te leggen van de Open Monumentendagen. Mocht u prijs stellen op erkenning van uw auteursrecht op de door u ingezonden foto’s, plaats dan ook uw naam in de bestandsnaam. De foto’s op de SAM-website zijn openbaar en mogen gepubliceerd worden onder vermelding van het copyright van die foto’s waar dat in de bestandsnaam is aangegeven.

PLATFORM MONUMENTEIGENAREN

Josée Hulshof

Ook dit jaar was er weer veel belangstelling voor de cursus monumentenonderhoud. Gemeente Apeldoorn en Stichting Apeldoornse Monumenten organiseren deze cursus ieder jaar in het kader van het Platform Monumenteigenaren. Dit platform heeft tot doel monumenteigenaren en eigenaren van een beschermd pand in de gemeente Apeldoorn te ondersteunen bij de instandhouding, restauratie en verduurzaming van hun pand (www.apeldoornsemonumenten.nl/platform-monumenteigenaren/).

Dit jaar zijn er in de cursus vier onderwerpen aan de orde geweest:

- *Metsel- en voegwerk*, door Wilfred Mengerink (Monumentenwacht Gelderland)
- *Plan van aanpak van een restauratie*, door Coraline Vester (gemeente Apeldoorn), Ed van Gent (Stichting Apeldoornse Monumenten) en Alex Claassen (eigenaar van een recent gerestaureerd rijksmonument)

- *Glas en schilderwerk*, door Wilfred Mengerink (Monumentenwacht Gelderland)
- *Een monument verduurzamen, hoe doe je dat?* door Benjo Zwarteveen (Groene Grachten, Amsterdam).

Alle sprekers konden putten uit een rijke ervaring die goed van pas kwam bij de vele vragen die de deelnemers naar voren brachten over hun eigen huis of over het kerkgebouw in hun beheer. Prachtig te zien hoe docenten en deelnemers hun inzichten en ervaringen met elkaar deelden. De cursus was daarmee niet alleen nuttig, maar ook een prettige samenkomst van gelijkgestemden die hun kostbare erfgoed koesteren.

Voor het laatste onderwerp over het verduurzamen van een monument kon op veel belangstelling rekenen. Deelnemers wilden graag dieper ingaan op het scala aan onderwerpen dat bij verduurzaming van een monument komt kijken, zoals het isoleren van vloer en kruipruimte; keuze van monumentaal glas met optimale isolatie; isolatie van (spouw) muren en dak; tegengaan van tocht in een oud huis; plaatsen van zonnepanelen op, en warmtepompen in een monument, en zo voorts.

De aandacht voor deze onderwerpen was zo groot dat de organisatie voornemens is om de cursus van 2023 in zijn geheel te wijden aan de diverse

aspecten van het verduurzamen van een beschermd pand (waaronder woningen en kerkgebouwen). Zodra de agenda met data is vastgesteld en de inschrijving is geopend, ontvangen leden van het platform hierover een bericht per e-mail en gaat er een uitnodiging uit in de SAM-nieuwsbrief en via de communicatiekanalen van de gemeente Apeldoorn.

Tenslotte: Eigenaren van een Rijks- of gemeentelijk monument, een karakteristiek pand, of een pand onderdeel van een beschermd stads- of dorpsgezicht in onze gemeente kunnen kosteloos lid worden van het platform. Aanmelden kan via www.apeldoornsemonumenten.nl/platform-monumenteigenaren/ Voor deelname aan de cursus kan een kostendekkende bijdrage worden gevraagd. In voorgaande jaren bedroeg die steeds € 7,50 per persoon per avond.

We hopen u ook in 2023 weer te kunnen begroeten op de bijeenkomsten en als lid van het Platform Monumenteigenaren.

BESCHERMD ERFGOED

Ed van Gent

Ondanks het feit dat veel erfgoed in Apeldoorn een beschermde status heeft als Rijks- of gemeentelijk monument, blijkt steeds weer dat er verborgen pareltjes zijn die bedreigd worden of bijzondere aandacht verdienen en die geen beschermde status genieten. SAM beijvert zich om deze panden te behouden, te restaureren of om een monumentenstatus te verwerven.

Twee verborgen parels zijn de villa van Habraken in Berg en Bos en het Pakhuis Panama achter de Marktstraat. Voor beiden ligt een nieuwe toekomst in het verschiet. Over Pakhuis Panama is de afgelopen jaren al het een en ander over gemeld. Echter er zit nu schot in de zaak.

De ontwikkelingen in het Hertzberger Park (voormalige CB-locatie) worden nauwgezet gevolgd en besproken in het reguliere overleg tussen SAM en gemeente. Het gemeentebestuur heeft ingrijpende plannen voor de Binnenstad, het gebied langs de Spoorlijn en langs het Kanaal (BSK-zone).

Mede door toedoen van Stichting Apeldoornse Monumenten is de grootschalige ontwikkelvisie voor de directe omgeving van het Rijksmonument, de Wenumse Watermolen afgerond. Er vindt nieuw onderzoek plaats naar de kansen en mogelijkheden voor dit zeer pittoreske plekje in Wenum.

Met grote inzet wordt er al een paar jaar gewerkt om twee historische windmotoren in Wenum te restaureren. Het zijn unieke molentjes voor het Veluwe landschap. Mede door ondersteuning van Stichting Apeldoornse Monumenten kon een financiële bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds verkregen worden. Er is inmiddels daadwerkelijk met de restauratie begonnen. Een interessant project om het komende jaar te volgen. SAM is bezig met een gemeente-brede inventarisatie vanuit cultuurhistorisch perspectief om waardevolle panden zonder enige vorm van bescherming te identificeren en te documenteren. Panden die nu dus niet-beschermde zijn om sloop te voorkomen.

Voor het Veldhuisgebied heeft de gemeente een masterplan opgesteld. Samen met andere organisaties zijn we kritisch op deze grootschalige ontwikkeling die onvoldoende recht doet aan de monumentale waarden in het gebied. Deze waarden hebben zowel betrekking op de cultuurhistorie als op de historische fabrieksgebouwen die daar uitdrukking aan geven.

- **Villa Habraken**

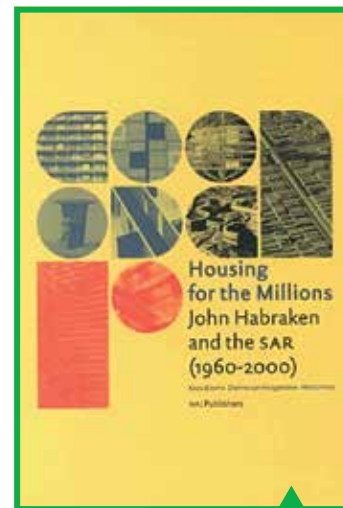
Josée Hulshof

Voor de lezers van dit jaarboek zal de naam John Habraken (geboren in 1928) wellicht niet bekend in de oren klinken. Habraken is grondlegger van de participatiebeweging, ontstaan rond 1960. Deze beweging beoogt om bouwwerken zodanig flexibel te ontwerpen dat de gebruiker ervan maximale vrijheid heeft om de binnenkant aan te passen aan eigen wensen en behoeften. We willen u graag meer vertellen over de bijzondere Apeldoornse villa van deze wereldberoemde architect.

De verantwoordelijkheid voor de dragende bouwstructuur (de *'drager'*: buitenmuren en dragende kolommen) is daarbij gescheiden van die van de *'inbouw'* (binnenmuren en open ruimten): de architect is verantwoordelijk voor de structuur die voor de lange termijn vastligt; de gebruiker heeft de verantwoordelijkheid om de inbouw naar eigen ideeën in te richten en kan deze met relatief kleine ingrepen wijzigen bij veranderende behoeften.

Ruim 60 jaar na dato heeft deze theorie nog niets aan belang ingeboet en past ze naadloos binnen het huidige denken over duurzame stedenbouw en architectuur.

Habraken heeft dit gedachtegoed uitgewerkt als hoogleraar aan de Technische Universiteit Eindhoven (1967-1975) en aan het 'Massachusetts

Institute of Technology' (MIT) in de Verenigde Staten (1975-1989). Voor zijn werk kreeg hij een groot aantal nationale en internationale architectuurprijzen. De theorieën van Habraken zijn door diverse gerenommeerde binnen- en buitenlandse architecten in praktijk gebracht in duizenden gebouwen in Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Japan, China en de Arabische wereld.

Interieur van de bijzondere Apeldoornse villa van de wereldberoemde architect John Habraken (foto Funda)

Na zijn pensionering in 1981 is Habraken in Apeldoorn gaan wonen in het huis dat hij in de jaren zestig naar eigen theorie ontwierp voor zijn ouders in wijk Berg en Bos. Onlangs is het echtpaar Habraken op hoge leeftijd verhuisd en heeft de familie deze beroemde, doch onbekende woning te koop gezet. Daarmee ontstond het risico dat een eventuele nieuwe eigenaar – ongewis van de cultuurhistorische waarde – het pand zou kunnen slopen. Daarom heeft Bond Heemschut (een landelijke vereniging tot bescherming van cultuurmonumenten) afgelopen augustus gemeente Apeldoorn verzocht om de woning te beschermen als gemeentelijk monument. De gemeente heeft dit verzoek met voorrang in behandeling genomen. De daartoe benodigde bepaling van de cultuurhistorische waarden is inmiddels afgerond, met als conclusie dat het pand inderdaad beschermenswaardig is. Stichting Apeldoornse Monumenten gaat er dan ook vanuit dat erkenning als gemeentelijk monument aanstaande is. Inmiddels is ook de verkoop afgerond. De nieuwe eigenaar is architecte en hoogleraar Duurzame Stedenbouw in Utrecht. Wij hebben er vertrouwen in dat dit bijzondere gebouw bij haar in goede handen zal zijn.

• **Pakhuis Panama**

Josée Hulshof

In het SAM Jaarboek wordt ieder jaar weer een artikel gewijd aan het Pakhuis Panama, een zwaar verwaarloosd pand uit 1915 waarvan de eigenaar al meer dan 30 jaar onbekend is. Hoewel het pand er erbarmelijk uitziet, is het van groot cultuurhistorisch belang. Het is het laatste pakhuis in zijn soort, pal achter de winkels van Hoofdstraat en Markt. Het werd een eeuw geleden gebouwd ter bevoorrading van de nieuwe winkels. Ondanks de staat van verval zijn structuur en details verrassend goed bewaard gebleven.

Stichting Apeldoornse Monumenten spant er zich al jaren voor in om samen met de gemeente te bezien hoe dit pakhuis onteigend zou kunnen worden ten behoeve van restauratie en passende herbestemming. Dat de gemeente rechthebbende is, was al snel duidelijk gezien de tientallen jaren oplopende schulden aan onroerendezaakbelasting. De realiteit bleek niettemin weerbarstig: als er geen eigenaar bekend is, wie moet je dan onteigenen?

De inspanningen van de gemeente Apeldoorn om de eigenaar te vinden bleken ingewikkeld en langdurig. En toen, toch nog onverwacht, was het moment ineens daar. Alle stukken waren rond en op 13 oktober 2022 heeft de gemeenteraad unaniem het besluit genomen om de Kroon te verzoeken tot toestemming voor onteigening. Dit houdt in dat de hoogste gerechtelijke instantie gevraagd wordt te bevestigen dat alle noodzakelijke procedures succesvol zijn doorlopen en dat de onteigeningsprocedure in gang gezet mag worden. Stichting Apeldoornse Monumenten is gemeente Apeldoorn bijzonder erkentelijk dat zij deze slepende procedure tot een goed einde heeft gebracht.

De feitelijke onteigeningsprocedure zal nog wat voeten in de aarde hebben. Het is te verwachten dat de Kroon het onteigeningsverzoek zal goedkeuren. Daarna moet nog een andere gerechtelijke procedure worden doorlopen. Als ook die is afgerond moet de gemeente Apeldoorn als toekomstig eigenaar van het Pakhuis Panama een tevoren vastgesteld bedrag betalen aan de Staat. Daarna kan de gemeente het pand voor een hoger bedrag en met een pakket aan

eisen betreffende restauratie en herbestemming, verkopen aan een geïnteresseerde koper. Al met al is te verwachten dat medio 2023 of begin 2024 de gemeente het eigendom heeft verworven, maar het kan langer duren. Het pakhuis lijkt erg in trek daar zich nu al geïnteresseerde kopers melden.

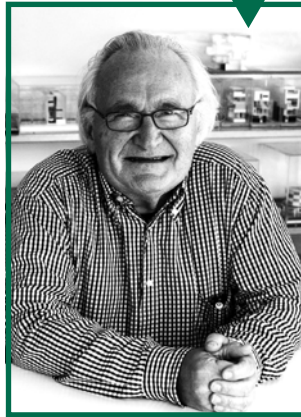
En dan? De plek van Pakhuis Panama oogt nu nog rommelig en onherbergzaam met al zijn hekken en ontoegankelijkheid. Maar de gemeente heeft ideeën en plannen voor de toekomst van de ‘Grote Markthof’ waarvan het Pakhuis Panama een markant onderdeel zal vormen. Het wordt mogelijk een kern in het ‘Stadspark Apeldoorn’, met veel groen en respect voor cultuurhistorie. De timing is perfect: de voltooiing van de onteigeningsprocedure zou zomaar harmonieus samen kunnen vallen met de voltooiing van de ‘Grote Markthof’. Hoe mooi kan het zijn. Stichting Apeldoornse Monumenten is blij met deze ontwikkeling.

• **Centraal Beheergebouw**

Herma van Dorth

Het Centraal Beheergebouw wordt onderdeel van Hertzberger Park en er komen uiteindelijk appartementen, villa's, veel groen en meer.

Herman Hertzberger

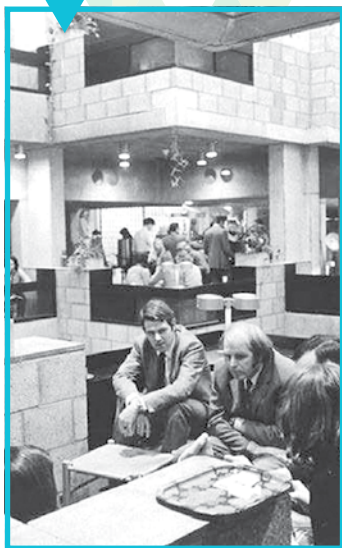

De geschiedenis begint in de zeventiger jaren. Voor talrijke oud-CB'ers uit Apeldoorn een zoete herinnering. Het van buitenaf heel aparte gebouw met veel beton en glasgevels werd door Ballast Nedam gebouwd tussen 1970 en 1972 met een kantooroppervlakte van circa 24.000 vierkante meter, exclusief de parkeergarage voor circa 200 auto's en kelderoppervlak van het voormalig verdiept voetgangersdomein. Eenmaal binnen door

de bescheiden hoofdtoegang werd je onmiddellijk overweldigd door een levendigheid van gaande en komende mensen over de roltrappen en liften.

Voor de opbouw van een kantooereilandtoren waren acht kolommen gebouwd, er was altijd zicht naar buiten en in de vides over meerdere bouwlagen. Het gebruik van weinig kleur gaf een rustig beeld: alle beton was grijs, alle videkasten en betimmeringen waren zwart en de plafonds boven de werkplekken wit. De plafonds boven de loopstraten waren ook weer grijs en bij zonlicht vielen de paarse gevels op. Verdere kleuring waren de bruine bureaus en kasten met oranje lamparmaturen boven de werkplekken.

In het centrum was een oud torenuurwerk uit Amsterdam opgesteld, compleet met wijzerplaat en slagklok, een authentiek erfstuk en tegenwoordig weer opgesteld in de huidige Centraal Beheerlocatie Malkenschoten in Apeldoorn-Zuid. Een kunstgalerij bevond zich in het centrum op laag twee. Het was vaak in gebruik voor een expositie door beeldende kunstenaars van buitenaf, veelal uit de regio Apeldoorn.

De koffiebars waren opgenomen in het centrum met zitjes aan de vides, een groot succes om even van je bureau te lopen en met een collega koffie te drinken en een wat ander gesprek te voeren. Het bedrijfsrestaurant was gesitueerd op laag één met daarbij een complete keuken en uitgiftebalies.

Eind jaren tachtig vond een interieurrenovatie plaats van het door Hertzberger ontworpen kantoorgebouw (CB I) onder toezien van Herman Hertzberger zelf. Er kwamen meer bruggen onder andere naar de toiletgroepen en koffiebars om enerzijds de loopafstand te verkorten en anderzijds minder verkeer door de hoofdstraten in de kantoortuinen te hebben, wat de rust op de kantooreilanden ten goede kwam.

De 'Pakhoedtorens' werden aangekocht en als kleine kantoortuinen ingericht. De torens, ontworpen door Architect Kaman, zijn gelijktijdig met CB I gebouwd. Aanvankelijk was de opdrachtgever het Pensioenfonds van Blauwhoed te Rotterdam. Kort daarna kreeg het na aanpassingen, en verbinding met het CB I, de naam CB II.

CB III is begin jaren negentig gebouwd. In hoofdlijnen bestond het uit een glazen doos met daarbinnen de opgedeelde ruimten. Het werd aan de linkerkzijde via een atrium verbonden met CB II.

In de zomer van 2022 werd door de huidige eigenaar van het voormalige Centraal Beheergebouw, Certitudo Capital een participatieavond georganiseerd over de herontwikkeling van dit iconische pand aan de Prins Willem-Alexanderlaan.

De plannen om de Centraal Beheergebouwen te herontwikkelen tot het Hertzberger Park zijn tot stand gekomen via verschillende workshops, gehouden met het projectteam van de gemeente en meerdere partijen waaronder Stichting

Apeldoornse Monumenten.
Ook is architect Herman Hertzberger door het projectteam betrokken bij de visievorming om te zorgen dat deze visie past binnen zijn gedachtegoed over de toekomst van het gebouw.

Het 'Project Hertzberger Park' omvat het voormalig Centraal Beheerhoofdgebouw (CB I), de naastgelegen torens (CB II) en aangevuld met nieuwe woonblokken.

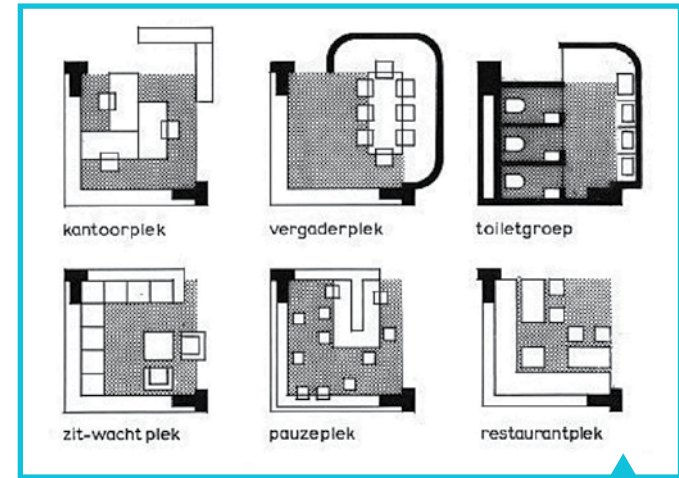
De inzet hiernaast geeft de visie weer van de eerste denkrichtingen.

CB I staat al geruime tijd leeg. Het voorstel is om dit gebouw nieuw leven in te blazen. Een deel ervan wordt voorbestemd als niet-woonfuncties, waaronder werkruimtes, een gedeelde werkplaats, een fietsenmaker en een horecaconcept.

Eerst is het gebouw uitvoerig geanalyseerd en is er gekeken naar daglicht en de mogelijkheid om eventueel een module te openen om meer daglicht het gebouw binnen te brengen. Een woonfunctie kent namelijk andere eisen wat betreft daglicht dan een kantoorfunctie. En hoe deze centrale zone in de nieuwe ontwikkeling opnieuw een sociale betekenis kan krijgen met functies gericht op 'ontmoeten'.

De centrale zone wordt de koppeling met de omgeving en zal gaan fungeren als een semipublieke passage. Daarnaast is gekeken naar de functionele invulling ervan. Herman Hertzberger ontwierp een catalogus van 'hoeken'; voorbeelden van verschillende invullingen binnen de structuur.

Zo was er immers een vergaderhoek, een werkhoeke en een pantryhoek. In het nieuwe ontwerp wordt ernaar gestreefd nieuwe bestemmingen te vinden voor deze 'hoeken'.

CB I is slechts één gebouw binnen de herontwikkeling van het Hertzberger Park. Het moet een nieuwe buurt worden. Met ambities als duurzaamheid, groen, levendig en stedelijk dient het goed bereikbaar te zijn voor fietsers en wandelaars.

Deze nieuwe buurt gaat een eenheid vormen waarbij CB I het middelpunt blijft. Het totale plan wordt opgevat als een ensemble. Ook CB II zal worden getransformeerd tot woningen. Als eerste zullen deze torens worden aangepast voor bewoning. De torens zijn gedraaid ten opzichte van de omgeving. De nieuwe hogere torens staan aan de buitenzijde van het projectgebied en de lagere blokken bij CB I. Zo vormt CB I nog meer een natuurlijk middelpunt. Tussen deze grotere blokken worden kleinere villa's geplaatst. De villa's vormen met hun kleinere maat de schakel tussen CB I en de grotere woonblokken.

Het maaiveld krijgt een 'wilde' invulling van planten en grassen. Elk woonblok wordt zo volledig omgeven door groen. Bestaande bomen blijven waar mogelijk behouden en op plaatsen waar dat kan, worden elders op het terrein bomen bijgeplant. Naar de buitenzijde van het gebied worden meer bomen geplaatst zodat de groene ruimte tussen CB I en de direct omliggende nieuwe blokken een open karakter krijgt. Tenslotte worden ook de daken vergroend.

De visie wordt momenteel uitgewerkt in een stedenbouwkundig plan en de uitwerking van de individuele gebouwen zal starten met het zogeheten schetsontwerp.

De geschiedenis is tot stand gekomen met dank aan Henk Duivenvoorde (hij was destijds projectleider en maakte deel uit van het bouwteam van Architect Herman Hertzberger). Meer hierover is te vinden in het CODA Archief (foto's op www.hertzbergerpark.nl).

Het recente deel is een bewerking van een verslag te vinden op www.hertzberger.nl/nieuws.

Beide stukken zijn eerder gepubliceerd en met toestemming overgenomen uit 't Stadsmidden, kwartaaluitgave van Wijkraad Centrum.

- **Wenumse Watermolen**

*Marja Berkhoff,
secretaris Stichting Wenumse Watermolen*

De Wenumse Watermolen kent een historie die teruggaat tot 1313. Oorspronkelijk was de watermolen een korenmolen. In de 18e eeuw werd hij verbouwd tot kopermolen. In de 19e eeuw kreeg hij weer de functie van korenmolen. In de molen wordt nu op vrijwillige basis gemalen en gezaagd.

De molen heeft vele eigenaars gehad. In 1395 behoorde de molen toe aan de Hertog Arnold van Gelre, die in 1434 de molen in erfpacht uitgaf aan Johan Doys. Deze droeg de erfpacht over aan het klooster Monnikhuizen bij Arnhem en sinds 1493 eigenaar van de molen.

In de eerste helft van de 18e eeuw kwam de molen in handen van Dries Cornelis Nijlandt. En in 1768 werd Daniël de Jongh eigenaar. Hij liet de waterrad-korenmolen verbouwen tot een kopermolen met drie raderen. De grote molenvijver was al eerder aangelegd. In de stenen brug boven het molenhoofd bevindt zich een steen met het jaartal 1798 en de initialen 'D. de J'.

In 1858 werd de molen verkocht aan de lederfabrikant Peter Kok Ankersmit die het gebouw liet inrichten als run- en korenmolen. In 1917 kwam het gehele complex in eigendom bij de firma Wed. H. van Bree. Het tegenwoordige, stenen hoofdgebouw stamt uit die tijd. Eind 1970 kocht gemeente Apeldoorn de molen om deze voor het nageslacht te bewaren.

In 1980 werd het draaiende gedeelte van de molenkop gerepareerd. In 1982 kon het eerste koren worden gemalen. De korenschuur bleek zeer bouwvallig. Gestimuleerd door buurtbewoner Peter Jan van Put, voorzitter van Junior Kamer Apeldoorn, werd de korenschuur een project van de Junior Kamer. Het restaureren van de korenschuur werd opgepakt als leerlingenbouwplaats. Dankzij de medewerking van het bedrijfsleven (NVOB en Stichting SOB), gemeente Apeldoorn en de provincie nam de restauratie op 9 maart 1983 officieel een aanvang.

Op 10 augustus 1984 verrichtte burgemeester Beelaerts van Blokland de officiële opening van het molencomplex. De gemeente bleef eigenaar van de molenkop en de korenschuur. Stichting Wenumse Watermolen werd verantwoordelijk voor beheer en exploitatie.

Tijdens de Open Monumentendagen in september 2022 vond in de grote zaal het Mystery Monument Diner plaats met meer dan 200 deelnemers.

Open Monumentendagen (foto Rob Voss)

In 1994 ontving Stichting Wenumse Watermolen een bomenzaag van het Zuiderzeemuseum, geschonken door Carrosserie- en Autoschadebedrijf J. Oudt & Zn. Het duurde enkele jaren voordat deze weer werkte. Hij is nog steeds in gebruik.

Stichting Wenumse Watermolen heeft sinds 2021 een tiental enthousiaste vrijwillige molenaars (mannen en vrouwen) in opleiding. Ze komen het vak leren en zijn afkomstig uit heel Gelderland. De opleiding tot zelfstandig molenaar duurt ongeveer twee jaar. Met deze groep is het voortbestaan van het vak voorlopig veiliggesteld en kan de molen in werking blijven.

- **Windmotoren in Wenum-Wiesel**

Nico van der Horst, projectleider

Nederland is altijd een waterland geweest. Deels ontstaan als delta van de grote rivieren, deels door aanwas van de zee. Door de eeuwen heen hebben we altijd een haat-liefde verhouding met dat water gehad. Soms werden we overstroomd en dan weer konden binnenschepen nauwelijks varen en verdorren de gewassen op het land. Dit vraagt om 'watermanagement' en daar is Nederland goed in.

De windmotoren hadden als taak om hoger gelegen akkers in droge tijden te bevoelien vanuit aanwezige beken, bermsloten of de Grift. Maar net zo makkelijk konden ze lagergelegen weides droog pompen. Ze konden onbemand dag en nacht doordraaien en zetten zich door een ingenieus mechaniek zelf in- of uit de wind. Daarnaast waren ze goedkoop in aanschaf en onderhoud en dus een aantrekkelijk alternatief voor de heffing van het Waterschap (die later overigens niet meer ontlopen kon worden).

In de jaren zestig zijn ze buiten gebruik geraakt; het Waterschap is toen voor het gehele gebied verantwoordelijk geworden voor het beheer van de waterstand. De twee windmotoren waar het hier om gaat worden vervolgens tijdsbeelden uit een verleden waarin je als boer zelf nog uitmaakte hoe hoog je water stond.

De Wenumse windmotoren zijn daarmee industrieel erfgoed, voor Apeldoorn en Gelderland betrekkelijk zeldzaam en zeker het behouden waard.

Als projectgroep zijn we ongeveer acht jaar geleden gestart. Het begon met een succesvolle aanvraag voor een onderzoeksubsidie bij gemeente Apeldoorn. Dat onderzoek toonde aan dat restauratie wenselijk en mogelijk was.

De nu volgende stappen nemen meer tijd; een lange adem lijkt noodzakelijk. Achtereenvolgens moeten er subsidies worden aangeboord, land van het Koninklijk Huis met daarop de 'Klompepad-motor' moet worden aangekocht en de status van gemeentelijk monument moet worden verworven.

Doordat Stichting Apeldoornse Monumenten zich, als stichting, bereid heeft verklaard het project onder haar hoede te nemen konden enkele subsidie-toezeggingen worden binnengehaald.

Zoals een stevige financiële bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds en een substantiële monumentensubsidie van gemeente Apeldoorn.

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

Ook de toegezegde, materiële- en immateriële hulp van een aantal Wenumse bedrijven mag niet onvermeld blijven. Het Waterschap Vallei-Veluwe, eigenaar van de 'Grift motor', laat zich eveneens niet onbetuigd en zegde hulp en een bijdrage toe.

Inmiddels is er daadwerkelijk gestart. Om vervolgschade te beperken, is de 'klompepad-motor' preventief afgenomen. Na nauwkeurige opmeting en fotograferen zullen alle niet te herstellen delen van de toren worden vervangen. Hierbij was de inbreng van de Firma Besarís, en Witteveen Mechanisatie essentieel. Ook zijn offertes aangevraagd bij Bouw- en Timmerbedrijf Harleman – Wenum (herstel pomp-putten) en Mannen van Staal – Leeuwarden (herstel draaimechaniek turbinelichaam).

De laatste vanwege het feit dat zij beschikken over de historische tekeningen, gietmallen en specifieke kennis. Met de 'Griftmotor' zullen we aansluitend zo spoedig mogelijk starten.

*Jan Graafland (r) en Werner van Essen (l)
van Witteveen Mechanisatie*

Kortom, met hulp en inzet van diverse vrijwilligers, ambtenaren, bedrijven en instanties krijgen we de boel weer aan het draaien. Het gehele restauratieproject wordt begeleid door een projectgroep, waarin gemeente Apeldoorn, het Waterschap, SAM en de werkgroep Natuur en Landschap zitting hebben.

- ***Niet-beschermde panden van cultuurhistorische waarde***

*Leendert de Jonge,
projectleider gemeentelijke accommodaties*

Veel Apeldoornse panden, gebouwd in het begin van de vorige eeuw zijn beschermd tegen aantasting van de architectonische waarden en tegen afbraak. Een deel is Rijks- of gemeentelijk monument, een ander deel is een karakteristiek- of beeldbepalend pand. Toch zijn er daarnaast nog veel karakteristieke, historisch waardevolle panden die niet op een monumentenlijst staan, of anderszins een of andere vorm van bescherming genieten.

Daarom is Stichting Apeldoornse Monumenten in 2022 een gemeente-breed inventarisatieonderzoek gestart om vanuit cultuurhistorisch perspectief, waardevolle panden zonder enige vorm van bescherming te identificeren en te documenteren. Hierdoor kan SAM de gemeente beter adviseren over kwetsbaar erfgoed dat mogelijk moet worden toegevoegd aan de lijst met beschermde panden.

Bij deze inventarisatie van niet-beschermde panden van cultuurhistorische waarde werd voorrang gegeven aan risicogebieden. Een eerste verkenning heeft plaatsgevonden in de Binnenstad, en de Spoor- en Kanaalzone (de zogenaamde BSK-zone) omdat de gemeente daar ingrijpende stedenbouwkundige plannen ontwikkelt. Daarna werd Berg & Bos onder de loep genomen. Regelmatig worden in deze wijk villa's met grote percelen verkocht. De nieuwe eigenaren blijken soms sloop- en/of verbouwplannen te hebben die het karakter van de wijk ernstig kunnen aantasten. SAM tracht dit, waar mogelijk te voorkomen door het bepleiten van een beschermde status.

Vervolgens zijn de randgebieden van Apeldoorn geïnventariseerd. In het noordoosten ontstaat druk door woningbouw en uitbreiding van bedrijventerreinen. In het zuidoosten zal een compleet nieuwe wijk van 3.000 woningen verrijzen. Ook hier staan waardevolle gebouwen die het verdienen om beschermd te worden tegen afbraak.

Een paar voorbeelden in dit gebied zijn:

Vossenburcht, een monumentale boerderij (1900) aan het Elsbos met riet gedekt voorhuis en deel. Stal en schuur zijn pannen gedekt. Het pand heeft bijzondere details zoals traditionele stalramen en het zwanenbord op de dakvorst. Dit pand is niet beschermd en loopt ernstig gevaar bij de ontwikkeling van dit gebied.

De inventarisatie betreft niet alleen woningen maar ook industrieel- en agrarisch erfgoed. Gebouwen met cultuurhistorische waarde en kenmerkend voor hun tijd. Bijvoorbeeld de kippenschuren die in Beekbergen en Hoenderloo zijn gebouwd. Ze vertellen het verhaal van het eenvoudige boerenbedrijf van voor de grote landbouwmechanisatie. De kippen hadden een ruim onderkomen in een kleinschalig, stenen gebouw. Hoewel beslist niet riant, fungeerden de schuren soms als tijdelijke huisvesting ten tijde van de woningnood in de vijftiger jaren. Het is aan te bevelen om dit erfgoed te bewaren voor het nageslacht. De nieuwe eigenaar van het terrein van voormalig Jongenshuis Hoenderloo overweegt overigens om de kippenschuren te behouden.

SAM houdt zich aanbevolen voor uw tips over onroerend goed met historische waarde dat nog niet vermeld is op de gemeentelijke monumentenlijst. Ook als u twijfelt of het op de lijst staat – niet alle panden hebben een bordje – laat het ons weten door het sturen van een e-mailbericht met foto naar info@apeldoornsemonumenten.nl

Cluster van drie kippenschuren te Beekbergen nabij de Arnhemseweg. Het zou waardevol zijn om dit bijzondere ensemble voor de toekomst veilig te stellen door plaatsing op de monumentenlijst.

De inventarisatie van niet-beschermde panden met cultuurhistorische waarde van bovengenoemde wijken is in december aangeboden aan de gemeente. SAM en gemeente gaan nu samen bezielen welke stappen gepast zijn om te komen tot een passende vorm van bescherming van de geïnventariseerde objecten.

• **Ontwikkeling Veldhuisgebied**

*Herman van Essen,
restaurant-architect*

Op 22 juni 2022 deelde de gemeente Apeldoorn het 'Masterplan' voor de ontwikkeling van het gebied Veldhuis met een 'bewonersplatform'. Het plan behelst een uitzonderlijk hoogstedelijke invulling met woontorens tot 27 lagen hoog, te midden van het gebouwde erfgoed van Koninklijke Talens, de Nettenfabriek, en voormalige schoolgebouwen.

Daarnaast wordt een verdichting voorgesteld van het oostelijke deel van Veldhuis. Dit van oorsprong agrarische gebied wordt gekarakteriseerd door een laat 19e of vroeg 20e eeuwse lintbebouwing van Apeldoornse huisjes, twee-onder-één-kapwoningen en kleinschalige industrie zoals een kartonnage-fabriek, radiofabriek en sigarenfabriek. Dat het gebouwde erfgoed van Veldhuis niet één van de uitgangspunten van de ontwikkeling vormt, blijkt wel uit de wijze waarop de woontorens worden gepositioneerd en gestalte krijgen. De beoogde ruim 750 woningen en het aandeel groen van 45% moeten volgens de stedenbouwkundigen van de gemeente resulteren in een 'klein Manhattan', dat de aanwezige bebouwing in de schaduw stelt. Wat de monumenten betreft: deze worden tot figuranten in een 'slechte Amerikaanse film' gemaakt.

Het bijzondere hoofdgebouw van Talens, gebouwd in 1927 naar ontwerp van de Apeldoornse architect G.W. van den Beld, presenteert zich thans via het parkeerterrein (dat als voorplein kan worden beschouwd) tussen de Sophialaan en Molenstraat-Centrum. Het gemeentelijk monument is zowel goed

zichtbaar als erfahrbaar voor de vele voetgangers, fietsers, automobilisten en busreizigers die hier iedere dag passeren. De vormgeving van het gebouw, die gekarakteriseerd wordt door een sterke horizontaliteit en een formele voorgevel, vereist een zekere mate van vrije ruimte rondom en een voorname positie aan de openbare ruimte.

Bezwaarlijk in het 'Masterplan' is dat nieuwbouw op het voorplein van Talens is gepland, wat de zichtas vanuit de Havenweg blokkeert maar belangrijker, het gebouw voor het grootste deel aan het oog en in zekere zin aan de herinnering van het rijke industriële verleden van Veldhuis onttrekt. Zou het niet respectvoller zijn om dit voorplein intact te laten en er een

plantsoen met lage begroeiingen te realiseren zodat het zicht op deze mondiaal vermaarde verffabriek gewaarborgd blijft? Bijkomend voordeel is dat het plantsoen een nodige groene onderbreking geeft in de versteende Molenstraat-Centrum.

Dat het gebouwde erfgoed van Veldhuis behouden blijft, staat buiten kijf. Behoud betekent echter niet slechts dat de gebouwen blijven staan; ook van belang is een coherent omliggend weefsel waarin de gebouwen tot hun recht komen. Daarnaast dient de herbestemming van de gebouwen recht te doen aan de architectuur en de historie. Hoogbouw is in de huidige ontwikkeling onvermijdelijk, maar dient te worden gedoseerd op passende plekken in het plangebied. Deze plekken bevinden zich langs het spoor en aan het Apeldoorns Kanaal, waar reeds in de laatste decennia stedenbouwkundige precedentes zijn geschapen. Een verdere aanbeveling is om een stedelijke hofstructuur te implementeren die de schaal en de ensemblewaarden van de bestaande gebouwen respecteert en zelfs versterkt, en die een meer humane woonomgeving kan genereren voor huidige en toekomstige inwoners van Veldhuis.

CULTUURHISTORIE

Ed van Gent

Als je er oog voor hebt, is cultuurhistorie overal om ons heen. Het nieuwe boek 'Fraaier Apeldoorn 1950/1975' helpt ons om op zoek te gaan en beter te kijken naar zoveel schoonheid die onze mooie stad te bieden heeft. Een ware ontdekkingstocht naar de resterende monumentale kunst uit de vorige eeuw.

Een Apeldoornse restauratie-architect laat ons kennismaken met de wiskundige grondslagen van het klassieke vormgeven van ons Apeldoornse erfgoed. Een ontdekking van verborgen cultuurhistorische waarden die ons anders laat kijken naar de soms bekritiseerde Apeldoornse huisjes.

De 'nostalgische blik' is een prachtig verhaal over de dorpse stad Apeldoorn van 40 jaar geleden. Het werd door een oud-stedenbouwkundige geschreven. Een verlangen naar, maar ook verwondering over het inmiddels verdwenen Arcadië. Het gaat ook over de dualiteit van de rol van de stedenbouwkundige, die vormgeeft aan een veranderende samenleving.

• **Fraaier Apeldoorn**

Herma van Dorth

Het prachtige boek '1950 | 1975 *Fraaier Apeldoorn, Monumentale kunst in Apeldoorn*' van Yvonne de Vries werd op 15 september 2022 feestelijk, op enthousiaste wijze en onder grote belangstelling ten doop gehouden door Wethouder Cultuur & Erfgoed, Peter Messerschmidt.

Toen Yvonne de Vries in 2019 na 40 jaar als Communicatieadviseur cultuur en erfgoed bij gemeente Apeldoorn met pensioen ging, kreeg ze als cadeau de mogelijkheid en ruimte om een boek te schrijven over monumentale kunst in Apeldoorn. Dat heeft zij met veel plezier gedaan. Yvonne heeft onder andere medewerking gekregen van oud-collega's, kunsthistorici en architecten. Ze hoopt vooral dat ze met haar boek voorkomt dat monumentale kunst ondoordacht verdwijnt. Zoals ze zelf zegt in haar voorwoord: "Je kan iets maar één keer slopen, weg is weg".

“De titel *Fraaier Apeldoorn* is ontleend aan het eerste Apeldoornse kunstfonds. Dit fonds kocht werk van (inter)nationaal bekende kunstenaars. Het boek sluit aan bij de uitgave van gemeente Apeldoorn 'De collectie van Apeldoorn, van koninklijk tot publiek domein' uit 2004.”

Het boek bevat een registratie van kunstwerken door heel Apeldoorn; Yvonne stelt nadrukkelijk dat dit ongetwijfeld niet een complete lijst is.

Zo staat er een groot aantal afbeeldingen in ('rijk geïllustreerd'), met een hoofdstuk minibiografietjes van kunstenaars van nog bestaande werken en een interview met een kunstenaar. Ook een hoofdstuk waarin de diverse, door de kunstenaars gebruikte, technieken en materialen worden vermeld.

In het boek zijn alle werken gerangschikt per periode: Monumentale naoorlogse kunst en hoofdstukken met kunst uit 1950-1960, uit 1960-1970 en uit 1970-1975 (met onder meer particuliere- en verdwenen kunstwerken).

Het valt bij met name de naoorlogse kunst op dat er ook aandacht is voor de omstandigheden waaronder kunstenaars werken uit deze periode vervaardigden. Bijvoorbeeld over de cultuurbeleving destijds en dat er nu vooral aandacht is en waardering voor wat er heden nog bestaat.

Kortom een bijzonder en aantrekkelijk boek over de naoorlogse monumentale kunst in Apeldoorn en over toegepaste kunst, verbonden aan de architectuur in de periode 1950-1975.

Er staat een legenda in met adressen waar de kunst te vinden is Ook hoort er een losse kaart bij waarmee belangstellenden een wandel- of fietsroute kunnen samenstellen.

Het boek omvat 135 pagina's en is tot stand gekomen dankzij gemeente Apeldoorn, Architectuurcentrum Bouwhuis en CODA en is voor € 25,- te koop bij lokale boekhandelaren in Apeldoorn.

- **Apeldoornse huisjes**

Herman van Essen, restauratie-architect

De Romeinse architect Vitruvius (circa 85-20 v. Chr.) beschreef al in zijn boek 'De Architectura libri decem' het belang van de juiste maten en verhoudingen in de architectuur. De eenvoudigste geometrische figuren die hij als hulpmiddel bij het architectonisch ontwerp aanreikte, zijn de cirkel en het vierkant. Daarnaast zijn volgens Vitruvius – en later ook invloedrijke Italiaanse renaissance-architecten als bijvoorbeeld Vincenzo Scamozzi (1548-1616) – de verhoudingen 3:4, 2:3, 3:5 en 1:2 van essentieel belang voor de architectuur.

Via de praktische handboeken (traktaten) van onder andere Scamozzi raakten architecten, timmerlieden en metselaars in Nederland al in de 16e eeuw vertrouwd met de klassieke proportieleer. Pas veel later, in de eerste helft van de 19e eeuw, werd de beroemde gulden snede in de architectuur en schilderkunst geïntroduceerd.

De gulden snede oftewel goddelijke verhouding (Divina Proportia) wordt aangeduid met de Griekse letter ϕ als het getal 1.618, en is tot ver in de 20e eeuw door architecten aangewend in het ontwerp van gevels en plattegronden.

Zo ook in de vele eind 19e of begin 20e eeuwse villa's die Apeldoorn, in het bijzonder De Parken, rijk is. De villa's zijn niet alleen van grote schoonheid vanwege de fraaie decoratieve elementen en hoogwaardige materialen, maar zeker ook om de harmonieuze vormgeving van de bouwmassa en de gevelcompositie, die hoogstwaarschijnlijk in de meeste gevallen op proportieschema's of vaste maatverhoudingen berust.

Ter illustratie van de toepassing van de proportieleer worden twee historische Apeldoornse bouwwerken onderworpen aan een uitgebreide analyse.

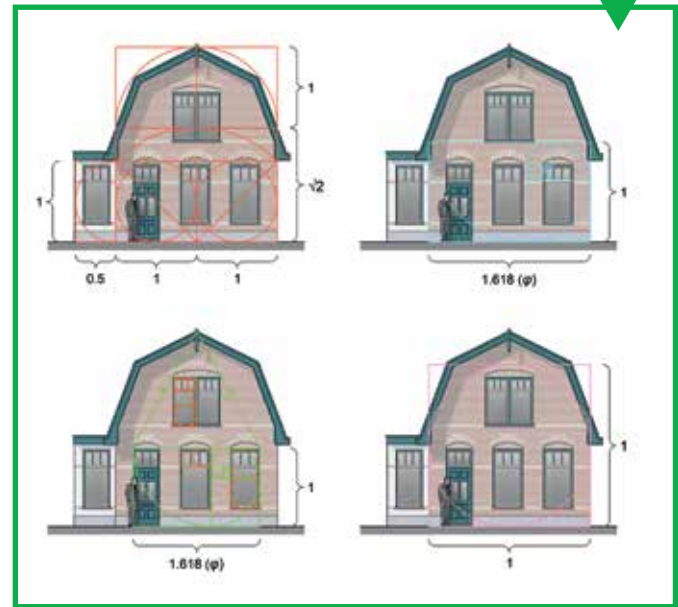
Kanaalstraat 19-21. Het is moeilijk voor te stellen, maar deze villa was met balkon, baldakijn en attiek in de late 19e eeuw een bijzondere verschijning aan de landelijk voorkomende Kanaalstraat. Tegenwoordig verraden slechts enkele elementen de oorspronkelijke verschijningsvorm die in 1878 door de kundige Apeldoornse bouwmeester P.J. de Bruin harmonisch en nauwgezet volgens proportieschema's werd ontworpen.

Het proportieschema hieronder stelt de hoofdopzet van de voorgevel vast: streng symmetrisch en een verdeling in drie traveeën, waarvan de buitenste zijn gebaseerd op twee gestapelde vierkanten. De risaliet (middelste travee) is volgens de gulden snede uitgezet uit het vierkant in de buitenste travee. Voor de compositie van de gevelopeningen is een tweede proportieschema gehanteerd, die de exacte positie van de vensters en de deuren organiseert.

Dergelijke proportieschema's werden niet alleen in het ontwerp van villa's angewend, ook de veel voorkomende Apeldoornse huisjes werden soms volgens de kunst van de geometrie vormgegeven. Deze eind 19e of begin 20e eeuwse huizen, gekenmerkt door een rechthoekige hoofdvorm en afgedekt met een gebroken kap of zadeldak, werden veelal door lokale aannemers ontworpen en gebouwd. Deze aannemers vergaarden als jongemannen hun kennis van de bouwkunst aan de ambachtsschool of de avondschoon, waar proportieeler naast onder andere vormleer en tekenvaardigheid werd onderwezen.

Het schema hiernaast toont de proportieschema's die zijn toegepast in het ontwerp van de voorgevel van het in 1905 gebouwde Apeldoornse huisje aan Apollolaan 3. Het huis is in 1970 omhuld met nieuw metselwerk, waarbij het karakter van de gevels ingrijpend wijzigde.

De hoofdopzet van de voorgevel wordt bepaald door de verhouding $1:\sqrt{2}$ (Lichtenberg-ratio). Deze verhouding is algemeen bekend van internationale papierformaten zoals A4 en werd reeds door Vitruvius gepropageerd. De uitbouw is volgens de eenvoudige verhouding 0,5:1 of 1:2 aan de linkerzijde uitgezet.

Apollolaan 3

Van de meeste historische panden zijn de proportieschema's niet bewaard gebleven. Deze schema's kunnen alleen door analyse worden achterhaald. Het is van belang dat de proportieeler terugkeert in de gereedschapskist van architecten, zodat bij een restauratie- en/of verbouwopgave een harmonieuzer resultaat kan worden geboekt. Daarnaast is het belangrijk dat de in vergetelheid geraakte proportieschema's na analyse worden opgesteld en worden doorgegeven aan de volgende generaties die ons gebouwde erfgoed in stand houden en herbestemmen.

• **Nostalgische blik op Apeldoorn**

Hugo Diddens,
oud-stedenbouwkundige gemeente Apeldoorn

Geboren in Oost-Groningen zoog ik het open platteland van het Oldambt en het Hogeland in me op. Later, schoolgaand in Groningen en studierend in Delft, beleefde ik echte oude steden. In 1978 kwam ik als stedenbouwkundige in dienst bij gemeente Apeldoorn. Opwinding en verwondering kwamen over me bij wat ik hier aantrof, in wat ik noemde deze merkwaardige plaats, want dorp noch stad kreeg ik over mijn lippen.

Ik word wel het geheugen van Apeldoorn genoemd. Wel dat geheugen betreft vooral, wat ik hier in 25 jaar werken heb meegemaakt. De echte historische interesse kwam pas met de mogelijke sloop van de Metaalbuurt omstreeks 1995. Binnen Architectuurcentrum Bouwhuis ontstond het idee van een publicatie over historie en achtergronden van de buurt. Dit resulteerde in de eerst piepkleine publicatie van Bouwhuis. Toen ontdekte ik dat het graven in de historie van Apeldoorn in het archief meer inhoud aan mijn werk gaf. Later schreef ik nog over Orpheus, Kerschoten en Zuid.

Wij, Anne, de piepkleine Siska en ik, kregen een rijtjeshuis in de Dreven van architect Snelders, 6,30 meter breed met de trap overdwars zodat je beneden rond kon lopen en kruipen. Een heerlijk huis en buiten om de hoek lag een veldje met enkele oude bomen en een ruggetje in de bodem, waar een klein kind tegenop kan kruipen en afrollen. In de eerste winter gingen we sleeën van de heuvels in Matenpark en Kanaalpark: we genoten.

Ondertussen verkende ik – fietsend met Siska – Apeldoorn. Anne haalde me soms op van het werk met een picknickmand om neer te strijken in het Oranjepark, Westenenkerpark, het landgoed Woudhuis of in Wiesel, bij resten van een oprit over wat de rijksweg Zwolle/Arnhem had moeten worden. Ik ontdekte de Metaalbuurt met prachtige ouderwetse bloemen- en groentetuinen, bessenstruiken onder netten, rijen stokbonen, schuren met duiven en ergens een draaimolentje waar soms de buurtkinderen op mochten zwieren.

Ook in Zuid ontdekte ik de buurten met ligusterhagen, ja zelfs langs de achterpaden zodat een wandeling achterom een genot was in plaats van een gruwel zoals nu langs houten schuttingen in alle soorten en stadia van verval. En aan de Kayersdijk kon je vanaf de weg zien en horen hoe in een enorme hal met kraanbaan grote ronde tanks werden gemaakt met veel lawaai van ijzer op ijzer. Maar het meest bijzonder waren de vele veldjes tussen de huizen met pony's, geiten en soms een paard. Daar stopten we met de kleine. Dat waren de echte schatten van Apeldoorn.

Na een jaar kochten we een oud huis van begin jaren '20 aan een straatje met grindbermen (rente 11,75%, ja, andere tijden). Hoe fijn de Maten ook was en is, ik wilde het oude Apeldoorn zelf beleven. Daarmee kreeg ik ook inzicht in de vitaliteit en aanpasbaarheid van oude buurten en huizen. De eerste winter in dit huis was bar maar na het zelf isoleren van zolder en vloer, het vol blazen van de spouw en het plaatsen van voorzetrampen werd het een heerlijk huis.

Zo raakte ik gefascineerd door die merkwaardige samenklontering van heel diverse buurten, van chique tot eenvoudig, van bedacht tot ordeloos gegroeid. Door de variatie aan woningen van heel grote tot piepkleine op basis van een beperkt aantal typen, waar aannemertjes op varieerden, soms met verrassende details. Geraakt door de tuinen en parken en het kanaal naar Dieren. Door de rommelige restterreintjes die nog overal lagen, de kermislui met hun wagens en de vele verstopte bedrijfsjes.

Tja, vakmatig was in 1978 dit uitgedijde dorp op het zand iets heel merkwaardigs. Deze plaats die moeizaam probeerde stad te worden. Waar de Nieuwstraat één verzameling sloopplekken was. Westelijk van die Nieuwstraat lag een vervallen buurtje overgaand in een als gebombardeerd uitzierende woestenij tot aan het oude Stadkantoor. Waar bij het Brinkpark een vierbaansweg in het niets eindigde. Waar soms nogal bot door het oude, nieuwe structuren waren gelegd. Later lukte het soms alsnog daar iets moois van te maken zoals in het Beekpark. Verliefd raakte ik ook op Orpheus, die parel in het groen.

De Ruyterstraat jaren '70 (Foto Gerda Koelemeijer)

Als werkgebied kreeg ik onder andere De Parken onder mijn vleugels. Ik had de tijd mee. De naoorlogse sloopwoede sloeg om in behoud. In de 'Structuurplannen van 1978' was men tegen verkantoring en sloop van villa's. En mijn passie voor De Parken ontstond. Behoud leidde ook tot verkoop van onnodig aangekochte gemeentepanden.

Zo werd het buurtje rond de De Ruyterstraat, dat gedoemd was geweest te verdwijnen voor het megalomane 'Centrum- en Cityplan' uit de jaren '60, behouden en opgeknapt. Collega Harry Vos zorgde ervoor dat de lange lijn Roggestraat-De Ruyterstraat intact bleef. Het is toch een wonder, zo'n buurtje met bescheiden oude huizen met tuin vlak achter het centrum. Dit is minstens zo bijzonder als het chique De Parken met zijn monumentenstatus.

Huidige situatie De Ruyterstraat

Op veel plaatsen is oud en nieuw in elkaar gepast. En dat steeds beter. Het nieuwe woongebied Kanaal-oevers geeft met respect voor oude patronen een nieuwe schaal en allure aan de stad en dat met inpassing van de oude boomgroep op een cruciale plek.

Maar nergens lukte het de toevallige veldjes met pony's en geiten te behouden, ook al bepleitte ik dat onder het motto van 'gratis kinderboerderijen in de stad'. De rechtsgelijkheid, ieder heeft recht op grondopbrengst van zijn eigendom, of de lege gemeentekas lieten keer op keer deze droom vervluchtigen. Omdat het behoud van deze verrassende herinneringen aan vroegere fases van Apeldoorn botst met de rationaliteit van onze samenleving. Daarmee is één van de elementen, die van Apeldoorn die merkwaardige plaats maakte, bijna verdwenen. Terwijl die bizarre restanten in de groeiende stad, dat plotse gevoel van verwondering, van poëzie oproepen. Op deze wijze wordt Apeldoorn steeds meer een gewone stad en is mijn verliefdheid langzaamaan verdwenen.

Gelukkig lukt het behoud van gebouwen vaak wel en de oude huisjes en villa's blijven geliefd en worden steeds opgeknapt.

Dat is het rare van het vakgebied stedenbouw dat het pleit voor diversiteit en lokale identiteit en anderzijds met gloed kan betogen dat de transformatie van zo'n restant in een aangeharkt parkje met flatjes verantwoord is. Stedenbouw is soms dat, wat je niet wilt, zo goed en mooi mogelijk doen.

SAM ADOPTIEPROJECT 2023

Gertjan Oostenrijk, SAM-vrijwilliger

In het kader van haar 35-jarig bestaan heeft Stichting Apeldoornse Monumenten ervoor gekozen een project op te pakken dat de moeite van het behoud dan wel herstel waard is. Dat was best even zoeken omdat het ook betaalbaar en uitvoerbaar moet zijn. We denken dat beide onderstaande projecten te realiseren zijn. Inmiddels zijn er in het voortraject stappen gezet, contacten gelegd en wordt er gekeken naar de mogelijke financiering en realisatie.

Hierna vindt u concrete punten, waarop herstel en/of restauratie in 2023 moet plaatsvinden.

De brug in de Regentesselaan bij het Oranjepark is een Rijksmonument en alleen om die reden al de moeite waard voor behoud en herstel. Er dienen verschillende werkzaamheden te worden uitgevoerd om de brug in oorspronkelijke staat terug te brengen. Te denken valt aan herstel van het voegwerk en de houten pergola. Ook hebben er in het verleden bloembakken gestaan op de vierhoekskolommen, zoals de foto laat zien. Historisch onderzoek op basis van foto's laat zien dat de bakken oorspronkelijk metalen kommen waren.

Pas in de jaren zestig of daaromtrent zijn de houten bakken geplaatst. Afgaande op de details is aan het ontwerp speciale aandacht besteed door de getrapte uitzagingen aan de onderkant. Niet goed afleesbaar is hoe de bovenrand er uitzag. Ook leeft de vraag of het mogelijk is om de klimop langs de kolommen wederom aan te brengen.

Op basis van een oppervlakkige verkenning denkt SAM dat nader onderzoek nodig is naar de kwaliteit van het metselwerk en of het voegwerk wel authentiek is overeenkomstig het oorspronkelijke ontwerp.

SAM heeft een en ander globaal in kaart gebracht en is op dit moment met de gemeente in gesprek om te kijken hoe een en ander gerealiseerd kan worden, hoe de kosten zijn te dekken en wie wat doet. Inmiddels heeft SAM van de Rabobank al een bijdrage ontvangen. Naar verwachting kan één en ander in 2023 gerealiseerd worden.

Het herstel van beide bruggen kan een mooi geschenk zijn van SAM aan Apeldoorn.

De brug in de Generaal van Heutzlaan bij het Verzetsstrijderspark is ook een Rijksmonument. Hier ontbreekt de oorspronkelijke lattenbank en de oorspronkelijke lantaarn die op de metselwerkkolom gestaan heeft. Verder verdient het voegwerk van de brug enige aandacht en mogelijk herstelwerk.

Herstel van de oorspronkelijke lattenbank, die vast aan de muur was verankerd, en het terugbrengen van de oorspronkelijke lantaarn zou een mooie aanwinst zijn. Tevens dienen de plantenbakken van aangepaste, historisch verantwoorde beplanting te worden voorzien.

SAM FOTO VAN HET JAAR 2023

Herma van Dorth en Leo Kok

Stichting Apeldoornse Monumenten organiseert een fotowedstrijd. Maak een foto van *'de meest fraaie afbeelding van een karakteristiek en/of monumentaal pand in Apeldoorn'*.

Wilt u deelnemen, lever dan uw foto uiterlijk 30 juni 2023 aan door deze te uploaden naar: www.apeldoornsemonumenten.nl/activiteiten-en-projecten/SAM-Foto-van-het-Jaar/

Vul zorgvuldig uw gegevens in (onderwerp/adres pand, uw naam, adres, telefoonnummer en e-mail-adres). Lees ook nog even de voorwaarden verderop in dit artikel.

De mooiste drie inzendingen ontvangen een prijs. De winnende foto wordt uitgeroepen tot de *SAM Foto van het Jaar 2023*. Een vakjury bepaalt wie de eerste, tweede of derde prijs in de wacht sleept. Dit zal in september 2023 bekend gemaakt worden. De prijswinnaars krijgen persoonlijk bericht. De makers van de winnende foto's ontvangen een oorkonde en een fraaie uitvergroting van hun foto. De winnende foto wordt tevens op de SAM-website geplaatst.

Als u meedoet aan de fotowedstrijd stelt u uw ingezonden foto beschikbaar voor gebruik in onze communicatiemiddelen. SAM heeft dan het volledige en onvoorwaardelijke gebruiksrecht. U steunt hiermee ons werk. We zijn alle deelnemers bij voorbaat dankbaar voor hun bijdrage.

Iedere inzender van de fotowedstrijd verklaart zich akkoord met onderstaande voorwaarden:

- Foto's dienen als onderwerp karakteristieke en/of monumentale gebouwen in de gemeente Apeldoorn te hebben;
- Foto's kunnen alleen worden ge-upload in .jpeg formaat (formaat minimaal 2 Mb/maximaal 8 Mb en minimaal 3.000 pixels over de langste zijde);
- Foto's mogen beperkt bewerkt worden:
Toegestane bewerkingen zijn uitsnede maken, verscherpen, contrast, helderheid, schaduwen, hooglichten en witbalans aanpassen. Ook het wegpoetsen van vuiltjes en vlekjes is toegestaan;

Niet toegestaan is het klonen van elementen uit andere beelden, het verwijderen van beeldbepalende elementen uit het ingezonden beeld, teksten of passe-partouts toevoegen, of foto's artistiek bewerken met creatieve filters;

- Professionele fotografen kunnen niet deelnemen;
- Deelnemer vrijwaart SAM voor claims van geportretteerde personen;
- Ingezonden foto's kunnen niet worden teruggetrokken uit de competitie;
- Over de uitslag kan niet worden gecorrespondeerd.

Mocht u nog vragen hebben, mail deze dan naar info@apeldoornsemonumenten.nl

HOE COMMUNICEERT SAM MET U?

Herma van Dorth

Als Stichting Apeldoornse Monumenten willen wij graag met name onze donateurs informeren over onze activiteiten en nieuwtjes. Dat doen we op verschillende manieren. Natuurlijk is er de SAM-website www.apeldoornsemonumenten.nl waarop regelmatig nieuws wordt vermeld. Ook ontvangt iedere donateur per post jaarlijks het SAM Jaarboek en het programmaboekje van de Open Monumentendagen. Daarnaast versturen we ieder jaar meerdere nieuwsbrieven en uitnodigingen voor SAM-bijeenkomsten. Omdat ook SAM op de kleintjes moet letten, versturen we die via e-mail.

Correspondentie via het SAM-secretariaat (info@apeldoornsemonumenten.nl) wordt steeds gebruikelijker. We ontvangen regelmatig berichten van SAM-donateurs die zich zorgen maken over erfgoed in Apeldoorn. We verdiepen ons in elk van die meldingen en proberen de indiener binnen een paar dagen antwoord te geven.

Soms kunnen we de zorgen wegnemen of doorgeleiden naar anderen die behulpzaam kunnen bij de oplossing. Wij moedigen onze donateurs aan om contact met ons te zoeken via het SAM-secretariaat, zodat u de ogen en de oren van het SAM-bestuur bent in de Apeldoornse gemeenschap.

Mocht u het afgelopen jaar geen mails van ons ontvangen hebben, dan kan dat erop duiden dat wij niet over uw actuele e-mailadres beschikken. Wilt u dan de moeite nemen dit alsnog kenbaar te maken? Dat kan via de website of door een e-mail te sturen naar info@apeldoornsemonumenten.nl

Als u überhaupt niet over een e-mailadres beschikt, omdat u bijvoorbeeld geen gebruik maakt van internet, en u wilt wel ons nieuws vernemen, laat het ons dan even weten. Dat kan door een berichtje aan SAM, Roggestraat 44, 7311 CD Apeldoorn of telefonisch aan de secretaris op (055) 360 06 77.

Wij zullen u dan graag onze nieuwsbrieven en uitnodigingen per post doen toekomen. De donateurs die nu reeds onze nieuwsbrieven per post ontvangen hoeven niets te doen. Voor hen blijft het zoals het is, tenzij u aangeeft dat u onze berichtgeving nu ook per e-mail kunt ontvangen. Dat laatste heeft onze voorkeur.

BESTUURLIJKE ZAKEN

Corrie van de Kraats

Het SAM-bestuur bestond in 2022 uit dezelfde personen als in 2021. Een wijziging is dat Ed van Gent in september is benoemd tot ‘gedelegeerd bestuurder SAM Stadsherstel’. Deze functie nam hij over van Leo Kok, die nu ‘vice-voorzitter’ is.

Het bestuur van Stichting Apeldoornse Monumenten per 31 december 2022:

Josée Hulshof

voorzitter

Leo Kok

vice-voorzitter

Ed van Gent

gedelegeerd bestuurder

SAM Stadsherstel

Corrie van de Kraats

secretaris

Willem Beumer

penningmeester

Herma van Dorth

*PR/Communicatie/
Evenementen*

Hans van de Water

algemeen bestuurslid

Op 31 december 2021 had Stichting Apeldoornse Monumenten 382 donateurs. Per 31 december 2022 zijn dat er 373. We verwelkomen 15 nieuwe donateurs, maar namen ook, veelal ten gevolge van overlijden, afscheid van 24 donateurs.

Gift Rabobank

In het kader van Rabo Club Support werd SAM in oktober verblijd met een gift van € 446,98. Dat veel donateurs gestemd hebben op SAM heeft zeker bijgedragen aan dit mooie bedrag.

Hartelijk dank aan Rabo Club Support en aan SAM-donateurs, tevens lid van de Rabobank, die op SAM gestemd hebben. Dit bedrag zullen we aanwenden voor het herstellen van twee monumentale bruggen in De Parken, zie pagina 42.

Rabobank

SAM-PRIVACYVERKLARING

Leo Kok

Stichting Apeldoornse Monumenten (SAM) beschikt over persoonsgegevens van haar donateurs en van allen die betrokken zijn bij de uitvoering van haar activiteiten of anderszins met SAM in contact zijn of zijn geweest. Deze gegevens betreffen naam, voornaam of voorletters, adres en veelal geboortedatum en e-mailadres, soms telefoonnummer en ook bankrekeningnummer (IBAN) van donateurs en andere geldgevers en relaties. Genoemde gegevens zijn door betrokkenen zelf aan SAM kenbaar gemaakt en worden in beschermde omgeving beheerd door de donateursadministrateur. De gegevens worden uitsluitend gebruikt voor communicatie over activiteiten en inning van donaties. Zonder toestemming van de betrokkene worden zijn/haar persoonsgegevens niet aan derden verstrekt, tenzij SAM daartoe wettelijk verplicht is. Wij houden ons aan alle bepalingen van de Privacywet. Als u de indruk heeft dat uw gegevens niet goed beveiligd zijn of er aanwijzingen zijn van misbruik, neemt u dan alstublieft contact op via info@apeldoornsemonumenten.nl

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

Betrokkenen kunnen hun bij SAM geregistreerde persoonsgegevens inzien, laten wijzigen of laten verwijderen. Personen die er geen prijs meer op stellen om benaderd te worden kunnen dat schriftelijk kenbaar maken aan de donateursadministratie van Stichting Apeldoornse Monumenten, Roggestraat 44, 7311 CD, Apeldoorn. Hun gegevens worden daarna prompt uit ons bestand verwijderd. Indien er onverhoopt een digitale inbreuk ('hack') plaatsvindt in de persoonsgegevens, zal SAM dit melden aan betrokkenen en de Autoriteit Persoonsgegevens in kennis stellen.

Deze privacyverklaring staat ook op de website van SAM: www.apeldoornsemonumenten.nl

COLOFON

SAM Jaarboek 2022

is een uitgave van Stichting
Apeldoornse Monumenten.

Website en e-mailadres

www.apeldoornsemonumenten.nl
info@apeldoornsemonumenten.nl

Postadres

Stichting Apeldoornse Monumenten
Roggestraat 44
7311 CD Apeldoorn

Bankrekening

NL02 RABO 0393 4367 72
t.n.v. penningmeester SAM
minimum donatie € 25,- p/jr

Eindredactie

Herma van Dorth

Foto's

Eigen materiaal, tenzij anders aangegeven

Vormgeving

DTP-studio Pontifix

Drukwerk

B&K Repro Service

Oplage

750 stuks

Stichting Apeldoornse Monumenten
werkt samen met verschillende
cultuurhistorische organisaties in het
Erfgoedplatform Apeldoorn (EPA).

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

www.apeldoornsemonumenten.nl

© 2023, *Stichting Apeldoornse Monumenten*